

**Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова**

Буковська Ольга Олександрівна

УДК 159.922.7.- 053.6

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УСВІДОМЛЕННЯ ЖИТТЄВОГО
ДОСВІДУ ПІДЛІТКАМИ З НЕБЛАГОПОЛУЧНИХ РОДИН**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: член-кореспондент НАПН України,
доктор психологічних наук, професор,
Чепелєва Наталія Василівна,
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
заступник директора з наукової роботи.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Максимова Наталія Юріївна,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка, професор кафедри соціальної роботи;

кандидат психологічних наук, доцент
Гуцол Світлана Юріївна,
Національний технічний університет України «КПІ»,
доцент кафедри психології і педагогіки.

Захист відбудеться 17 листопада 2010 року о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий « ____ » жовтня 2010 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Соціальна нестабільність в Україні значно впливає на варіативність індивідуальних форм розвитку, на соціальне, емоційне і психологічне благополуччя сім'ї. Саме в сім'ї діти отримують перший досвід, який багато в чому визначає характер і форму соціалізації і є своєрідним “фільтром”, який сприяє чи, навпаки, перешкоджає налагодженню контактів зі світом. Таким чином, проблема соціально-психологічної дезадаптації підлітків, яка набуває особливої гостроти й актуальності, повинна розглядатися через процес усвідомлення ними життєвого досвіду.

Вітчизняні й зарубіжні психологи у своїх дослідженнях особливо підкреслюють важливу роль підліткового віку у формуванні й розвитку особистості. Якраз у цьому віці фактично завершується розвиток рефлексії, становлення самосвідомості, “почуття дорослості” (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Т.В. Драгунова, Д.Б. Ельконін, Д.І. Фельдштейн); з'являється досвід усвідомлення унікальності, неповторності своєї особистості, тобто більшої значущості набуває внутрішній досвід; поступово починає формуватися власна Я-концепція (Р. Бернс, Е. Еріксон, К. Роджерс), особистісна ідентичність (Е.Еріксон); починається планування власного життя (Е. Еріксон); основним видом взаємин з оточенням стає інтимно-особистісне спілкування з однолітками (Д.Б.Ельконін).

Дитячий досвід є важливим для встановлення контактів з оточенням, для пізнання й інтерпретації подій власного життя, для подальшого емоційного й соціального благополуччя (В.В. Ветрова). Діти, позбавлені сім'ї, самі вибирають об'єкти для контактів і набувають індивідуального досвіду самостійно. Особливе ж значення має досвід болісних переживань, травм, які негативно впливають на подальші етапи життя людини. Становлення “Я-концепції” підлітків, формування їх ідентичності й соціалізації значною мірою зумовлюються характером усвідомлення ними особистого досвіду. Варто однак наголосити, що це питання залишається маловивченим у сучасній психології.

Останнім часом часто висловлюється думка, що людина фіксує усвідомлений досвід у формі оповідального тексту (нарративу) (Н.В. Чепелєва). Такі автори, як І. Брокмейер, Р. Харре трактують “нарратив” як різні форми усвідомлення, що внутрішньо притаманні процесам пізнання, структурування, діяльності, впорядкування досвіду. Життя людини насичене подіями, історіями, розповідями, у яких відображений увесь її досвід, отже, повідомляючи про різні події власного життя, особистість стає відповідальною за нього. Саме ця відповідальність лежить в основі концепції нарративної ідентичності П. Рікера, яка базується на тому, що особистість усвідомлює себе, свій досвід у процесі розповідання історій власного життя іншому.

Отже, соціальна і психологічна значущість означеної проблеми та суперечність між недостатньою опрацьованістю теоретичних засад і потребами практики в розробці психологічно обґрунтованих методів роботи з неблагополучними підлітками в контексті психотерапії й зумовили актуальність і вибір теми дисертаційного дослідження **“Психологічні особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин”**.

Зв'язок із науковими програмами, планами, проектами, темами. Тема дисертації входить до плану науково-дослідних робіт кафедри психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямком «Теорія та технологія навчання та виховання у системі народної освіти», затверджена на засіданні Вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол №8 від 27.02.2003р.) та узгоджена з бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 7 від 27.10.2009р.).

Об'єкт дослідження – процес усвідомлення особистістю життєвого досвіду.

Предмет дослідження – особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин.

Мета дослідження – виявити особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин та розробити на цій основі засоби формування здатності до осмислення життєвого досвіду як умови їх соціальної адаптації.

Гіпотеза дослідження – процес усвідомлення життєвого досвіду відбувається шляхом породження наративу, в якому відображені уявлення особистості про себе, власний життєвий досвід. Процес допомоги соціально дезадаптованим особам буде ефективним за умови формування у них здатності до осмислення власного досвіду через трансформацію базового життєвого наративу.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до проблеми вивчення життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин та причини, що породжують їх соціальну дезадаптацію.
2. Розробити процедури аналізу текстів-нاراتивів підлітків із неблагополучних родин, у яких відображені особливості усвідомлення ними життєвого досвіду.
3. З'ясувати особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками.
4. Обґрунтувати, розробити та апробувати програму психологічної допомоги підліткам із неблагополучних родин, яка включає формування здатності до осмислення життєвого досвіду.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: культурно-історична теорія Л.С. Виготського про роль суспільно-історичного досвіду в формуванні вищих психічних функцій; про взаємодію і взаємозв'язок індивідуального і соціокультурного досвіду (Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн); основні положення психологічної герменевтики (Н.В. Чепелева); психологічний, лінгвістичний та семіотичний підходи до вивчення тексту як засобу організації в єдине ціле суб'єктивного досвіду людини (Р. Барт, Дж. Брунер, Л.С. Виготський, Ю.М. Лотман, В.В. Нуркова, Н.В. Чепелева); теоретичний підхід до проблеми побудови структурної моделі індивідуального досвіду (В.В. Нуркова, Т.М. Титаренко); концепція наративної ідентичності (П. Рікер); психологічні положення про становлення особистості (М.Й. Боришевський, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн, А.В. Петровський, Т.М. Титаренко); положення А.Є. Лагутіної, М.І. Лісіної, Є.О. Смірної про вплив досвіду спілкування в сім'ї на психічний і особистісний розвиток; положення Н.Ю. Максимової, К.Л. Мілютіної, В.М. Піскун про соціально дезадаптовану поведінку неповнолітніх.

Методи дослідження. Для досягнення мети і перевірки гіпотези застосовувалися загальнонаукові методи теоретичного та емпіричного дослідження. Основними теоретичними методами були: аналіз, порівняння, систематизація, узагальнення теоретичних і експериментальних даних. На етапі емпіричного дослідження використовувалися констатувальний та формувальний психологічні експерименти, метод порівняння, лабораторний та природний експеримент; контент-аналіз наративів (для вивчення факторів, що впливають на процес породження наративу); психокорекційні методи (спрямовані на трансформацію базового наративу). Як психологічний інструментарій емпіричного дослідження застосовувались: збір анамнестичних даних, експертні опитування, автобіографічний метод, метод “Футуристичний наратив”, запропонований О.М. Шиловською, “Тест смисложиттєвих орієнтацій” Д.О. Леонтьєва, проективна методика “Неіснуюча тварина”. Методи математичної статистики (факторний та кореляційний аналіз, критерій Манна-Уїтні та критерій Вілкоксона) забезпечили всебічний кількісний аналіз експериментальних даних, які ми використовували за допомогою комп’ютерної програми “SPSS 12.0 for Windows”.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалася у Київському міському притулку для неповнолітніх Служби у справах неповнолітніх, Чернігівському притулку для дітей і школі №30 м.Чернігова. Загалом в експерименті взяли участь 217 підлітків.

Наукова новизна та теоретичне значення результатів дослідження полягають у тому, що:

- *вперше* визначено психологічні особливості підлітків із неблагополучних родин виходячи з усвідомлення ними життєвого досвіду у формі наративу (середній і низький рівень осмисленості життя, формування переважно пасивної позиції утримання, формування переважно негативного або невизначеного ставлення до життєвого досвіду, відсутність життєвої перспективи);

- *розширено та поглиблено* вивчення особливостей набуття життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин: їх чинники (соціального середовища та індивідуальні), структуру (когнітивний, соціальний, ціннісний, прогностично-часовий, поведінковий компоненти), модель становлення життєвого досвіду та детермінанти (інтерпретація життєвого досвіду, життєва перспектива, сформована ідентичність), що знайшло своє відображення у породжуваних ними наративних текстах;

- *уточнено* динаміку усвідомлення життєвого досвіду дітьми з неблагополучних родин, з’ясовано вікові особливості цього процесу, встановлено переломні етапи, які є критичними в усвідомленні та інтерпретації життєвого досвіду, що є передумовою соціальної адаптації таких дітей;

- *отримало* подальшого розвитку вивчення ознак наративу як засобу усвідомлення життєвого досвіду; а також обґрунтування умов використання технік наративної психології в психокорекційній роботі з неблагополучними дітьми, спрямованій на прийняття особистістю життєвого досвіду.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблена і апробована програма, спрямована на формування у підлітків із неблагополучних родин здатності до осмислення життєвого досвіду, може бути використана

практичними психологами в процесі психокорекційної роботи, спрямованої на сприймання і зміну ставлення до життєвого досвіду, готовність до зміни тих переконань, поглядів, стереотипів, що впливають на породження негативно насичених домінуючих наративів як необхідної умови породження цілісного, позитивно осмисленого наративу, який особистість може прийняти як альтернативну історію власного життя. Матеріали дослідження можна використовувати в процесі проведення лекційних та практичних занять у ВНЗ при викладанні навчальних курсів: «Вікова психологія», «Основи психотерапії», «Основи психодіагностики», «Соціальна психологія», «Психологія особистості», «Основи соціально-психологічного тренінгу». Розроблена та апробована програма може бути використана у роботі практичного психолога та в діяльності соціальних служб для сім'ї та молоді.

Надійність та достовірність отриманих результатів дослідження забезпечувалися методологічною й теоретичною обґрунтованістю вихідних параметрів дослідження, пов'язаних зі всебічними підходами до вирішення поставленої проблеми; використанням комплексу методів, адекватних предмету, завданням, логіці дослідження; експериментальною перевіркою гіпотез; репрезентативністю вибірки досліджуваних; відповідністю застосування діагностичного інструментарію критеріям надійності й валідності; апробацією розробленої програми, яка сприяє соціальній адаптації підлітків із неблагополучних сімей; поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих даних; застосуванням стандартних статистичних методик обробки експериментальних даних із використанням апробованого математичного пакету SPSS; достовірною результативністю формульованого експерименту.

Апробація результатів досліджень: основні результати дослідження доповідалися й отримали схвальні відгуки на Міжнародній науково-практичній конференції «Діти – батьки – суспільство: взаємодія та інтеграція» (Чернігів, 2007 рік); Міжнародному науково-практичному семінарі «Світ дитинства і плінна сучасність» (Чернігів, 2009 рік); П'ятій міжнародній науково-практичній конференції «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми» (Київ, 2010 рік); Міжнародній науково-практичній конференції «Становлення цінностей у психологічному вимірі соціального буття особистості. Соціальна мужність як цінність» (Львів, 2010 рік); VII Міжнародній науково-методичній конференції «Культура здоров'я» (Херсон, 2010 рік); Міжнародній науково-практичній конференції «Суб'єктно-особистісні виміри психологічної освіти» (Полтава, 2010 рік); VII Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість» (Київ, 2004); Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-психологічні особливості сучасної молоді» (Чернігів, 2009 рік); II Всеукраїнському психологічному конгресі, присвяченому 110 річниці від дня народження Г.С. Костюка (Київ, 2010 рік); Науково-практичній конференції НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2003 рік); науково-практичній конференції, присвяченій 90-річчю від дня заснування Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, 2006 рік); звітних науково-практичних конференціях НПУ імені М.П. Драгоманова (2002-2005 рік); засіданнях кафедри психології Інституту

філософської освіти і науки НПУ імені М.П. Драгоманова (2002-2005р.) та засіданнях кафедри практичної психології ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка (2009-2010р.). **Впровадження** результатів дослідження велося в процесі дослідно-експериментальної роботи з підлітками Київського міського притулку для неповнолітніх Служби у справах неповнолітніх (довідка № 942 від 26.10.2005р.) та Чернігівського притулку для дітей (довідка № 01-24/89 від 21.05.2010р.).

Публікації. Матеріали дисертації представлено у 8 наукових публікаціях, серед яких 7 статей у фахових збірниках, затверджених ВАК України, матеріали конференцій. Усі публікації одноосібні.

Структура та обсяг дисертації: Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів та висновків, воно подане на 189 сторінках основного тексту, включає 13 таблиць (9 сторінок), список використаних джерел (333 найменування) і 7 додатків. Загальний обсяг дисертації – 275 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано вибір теми, її актуальність, наукову новизну, практичну та теоретичну цінність роботи, визначено об'єкт, предмет і напрямки дослідження, сформульовано мету, завдання й методи дослідження, наведено дані про апробацію, впровадження та структуру роботи.

У *першому розділі* – **«Психологічна характеристика підлітків із неблагополучних родин»** подано результати теоретичного аналізу основних підходів до розуміння неблагополуччя в сім'ї, як явища, соціальних і психологічних факторів становлення особистості підлітків із неблагополучних родин, положень нарративної психології, які слугують теоретичною основою поданої праці.

Процес усвідомлення життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин зумовлюється психо-фізіологічними, соціальними і психологічними факторами. До першого фактору належать: тип нервової системи, спадковість, затримка статевого дозрівання, ЗПР, ураження ЦНС, акцентуації характеру (нестійка, гіпертимна, епілептоїдна) (В.В. Бойко, О.Ю. Єгоров, С.О. Ігумнов, О.Є. Лічко, Н.Ю. Максимова). Детермінуючі фактори другого з них діють на різних рівнях: макросуспільному, мікросуспільному (У. Бронфенбреннер, Н.Ю. Максимова). Мікросоціальним оточенням неблагополучних підлітків є сім'я і групи однолітків. Неблагополучна сім'я має такі особливості: дитина розвивається в умовах психосоціальної депривації (А.М. Прихожан, Н.М. Толстих); алкогольна або наркотична залежність батьків (Н.Ю. Максимова); фізичне, психологічне та сексуальне насилля (Ф. Гаті, Н.Г. Осухова, І.А. Фурманов); невирішені в дитинстві особистісні проблеми батьків, які унеможливають адекватне реагування на аналогічні проблеми у своїх дітей (О.М. Андрєєва, Е.Г. Ейдемільер, Е. Еріксон, А.І. Захаров, А. Саліван, К. Хорні, В.В. Юстицькис); тип родини (відкидання дитини; дитина як засіб вирішення подружніх конфліктів; погрози покинути або "розлюбити" дитину як дисциплінарні міри; звинувачення дитини в розлученні, хворобі; відсутність у житті дитини людини, яка зможе замінити батьків, що нехтують своїми обов'язками) (Д. Боулбі, В.В. Столін); втягування дитини в батьківський конфлікт, сімейна організація, що характеризується сплутаністю міжособистісних стосунків, ригідністю, невмінням вирішувати конфлікти

(С. Мінучін); конфліктні стосунки з батьками, які полягають у відмінностях у досвіді дітей і дорослих; відсутність чітких етапів переходу від дитячої залежності до дорослої незалежності; відсутність правил послаблення батьківської влади в цей період; психологічні й соціальні відмінності між батьками й дітьми; перевантаження і напруга як результат соціальних і культурних змін (Х. Ремшмідт).

Група однолітків має такі особливості: референтною групою є група з криміногенною спрямованістю, яка посилює небезпечний вплив (С.А. Белічева, Я.Л. Коломинський); соціально-психологічна дезадаптація (І.П. Башкатов); вживання психоактивних речовин, що виступає як: ритуал входження в субкультуру; спосіб ідентифікації з її представниками; елемент символічного світу субкультури; особлива форма комунікації в групі; форма протесту проти “дорослої” культури (Н.Ю. Максимова).

Мікросистема неблагополучного підлітка включається в макросистему, яка характеризується: соціально-економічною кризою (П.П. Автомонов, Л.В. Жогло, А.Й. Капська, Н.М. Комарова); подвійною мораллю життя в суспільстві (Н.Ю. Максимова); неприйняттям системою освіти і суспільством дітей з неблагополучних родин (Р. Бернс, Х. Ремшмідт, В. Сатир, А.І. Ушатіков).

Грунтовний огляд наукової літератури стосовно психології неблагополучного підлітка показав, що психологічні фактори посідають вагоме місце в усвідомленні досвіду. Специфіка поведінки дітей з неблагополучних родин складається з несформованості внутрішнього психічного плану дій, орієнтації мислення, мотивації і поведінкових реакцій на зовнішню ситуацію, а також нездатності продуктивного, конструктивного вирішення конфлікту, обмеженістю її життєвого досвіду (А. Адлер). Віра в свою ефективність є результатом особистого досвіду досягнень; опосередкованого досвіду (успіхи/невдачі інших); вербального переконання; фізіологічного і емоційного стану (збудження, біль, страждання) (Є. Вахромов). До психологічних факторів становлення особистості підлітків із неблагополучних родин належать новоутворення, які залежать від процесу засвоєння продуктів накопичення людьми соціального досвіду (Л.І. Божович). Уповільнений розвиток психологічних новоутворень у неблагополучних підлітків виявляється у формі гіперсексуальності, яка пояснюється прагненням підвищити уявлення про власну цінність (ми не гірші) (А.М. Прихожан, Н.М. Толстих).

Важливими психологічними факторами усвідомлення життєвого досвіду є: духовні проблеми (відсутність смислу життя, несформовані моральні цінності, споживацькі настрої, «романтика» кримінального життя) (А.Ю. Єгоров, Є.В. Змановська); недорозвиток і деформація самосвідомості (Л.І. Васерман, І.О. Горькова, О.М. Мороз, О.Є. Ромицина); особливості емоційно-вольової сфери (С.А. Белічева, А.Л. Ліхтарніков, Х. Ремшмідт,) та емоційної чуттєвості (А.І. Захаров); когнітивні деформації (стереотипи, дисфункціональні думки, стратегія “заганяти проблему всередину”) (О.Л. Григоренко, Т.В. Корнилова, С.Д. Смірнова); поведінковий компонент (недостатній самоконтроль, низькі адаптивні можливості) та схильність до адиктивної поведінки (Є.А. Вахромов, А.Н. Дорожевець, О.Є. Лічко, А.М. Шевченко); хронічний дистрес (Є.А. Вахромов); гіпертрофовані потреби (А. Маслоу, Х. Ремшмідт); пасивно-

агресивний спосіб вираження гніву (Р. Бернс, Р. Кемпбел, А.М. Прихожан, Н.М. Толстих); криза ідентичності (Е. Еріксон, Дж. Мід).

Психологічні фактори визначають ставлення до життєвого досвіду підлітків, а притаманний їм негативний досвід утруднює соціальну адаптацію цих підлітків. Захисні механізми дозволяють адаптуватися до середовища не за рахунок змін зовнішнього світу, а за рахунок внутрішніх змін – трансформації внутрішньої картини світу і образу самого себе. Негативний досвід зумовлює наростання критичного психічного напруження, що шляхом когнітивної переробки життєвого досвіду виявляється у формі негативної інтерпретації досвіду, відсутності життєвої перспективи та негативного життєвого наративу, кризи ідентичності, соціальній дезадаптації. (Див. рис. 1.).

Рис.1. Модель становлення життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин

Категорія досвіду в психології розглядається: як одне з важливих понять адаптивної концепції соціалізації (Дж. Дьюї); як наративна конфігурація (Н.В. Чепелева); як складова подолання труднощів шляхом асиміляції (прийняття й інтеграція досвіду) чи акомодатії (розширення і диференціація досвіду) (Ж. Піаже); як чинник особистісного зростання, духовної еволюції або, навпаки, деградації особистості (кримінальний досвід, жебрацтво) (Л.А. Лепіхова); як особистісний міф, конструкти якого виконують дві функції: по-перше, підтримують уявлення про світ, як про стабільний процес, що закономірно повторюється і до якого можна застосувати шаблони дій; по-друге, виконують селективну функцію відносно кожного нового фрагмента життєвого досвіду, перетворюючи увесь життєвий досвід в індивідуальну інтегровану і відносно несуперечливу систему «життєвої філософії» особистості (С.Ю. Гуцол, Ю.М. Швалб, Н.Г. Осухова).

Негативний досвід в умовах неблагополуччя формує патерни поведінки, а також стереотипи, що впливають на процес усвідомлення власної історії життя та не дають можливості змінити непродуктивну поведінку (К. Роджерс); цей досвід не змінюється, а накопичується і відіграє визначальну роль у подальшому осмисленні власної історії життя (К. Хорні); сприймається як ситуація соціальної невдачі і впливає на розвиток негативного ставлення до себе та складає метафоричний образ світу, який стає важливим регулятором соціальних відносин дитини (М.Ф. Голованова); провокує соціальну дезадаптацію (О.М. Шиловська); формує установки до світу «Я благополучний, світ неблагополучний; Я неблагополучний, світ благополучний; і Я, і світ неблагополучні», які зумовлюють песимістичну життєву стратегію вирішення конфлікту та боротьбу із життям і зневіру в ньому (Е. Берн, Б.П. Лазоренко).

У процесі дослідження на основі концепції Е. Еріксона, В.В. Нуркової, О.М. Шиловської та ін. нами було визначено вікові особливості та переломні етапи усвідомлення життєвого досвіду: I етап 1-4 роки – (досвід залежить від ставлення неблагополучних батьків) характеризується дискомфортом, депривацією, базовою недовірою до світу, постійною напругою, невмінням спілкуватися, що призводить до затримки в розвитку почуття «Я» та оволодіння мовленням – процесів, які йдуть узгоджено і зумовлюють наративні способи усвідомлення життєвого досвіду.

II етап – 4-6 років – характерний початком виходу із дитячої амнезії і становленням автобіографічної пам'яті (В.В. Нуркова). Досвід поповнюється відчуттям своєї непотрібності, провини, тривожності, невпевненості, сорому, мстивості. III етап – 6-10 років – соціально неблагополучна родина знаходиться в стані конфлікту з соціумом. Ідентифікація дитини з батьками сприяє формуванню почуття приналежності до групи і спрямовує у процесі прийняття рішення. Дитина переймає недовіру і ворожнечу зі всім світом – досвід «невдахи», який визначає поділ людства на «своїх» і «чужих», формується комплекс неповноцінності. Нерозуміння вдома її потреб, висміювання і знущання в школі виштовхують дитину з неблагополучної родини на вулицю шукати таких, як вона. Дитина мало усвідомлює свої переживання і не може зрозуміти причини цього. На процес породження життєвого наративу впливає рівень тривожності, страх самовираження, рівень домагань, статус, неприйняття соціальних ролей (О.М. Шиловська).

На IV етапі – 11-14 років – спостерігається протистояння з батьками, вчителями, досвід характеризується конфліктними переживаннями, підвищеною чутливістю до оцінки іншими, реакціями протесту. Це переломний період у зміні ставлення до різних життєвих ситуацій (С.В. Биков). Індивідуальний міф, що склався, стає застарілим і повинен пройти реконструкцію (Н.Г. Осухова), з'являється потреба в переосмисленні старого досвіду і створенні нового цілісного і впорядкованого образу світу і себе в ньому, що відбувається в процесі інтерпретації здобутків усіх попередніх етапів.

V етап – 15-16 років – це позитивна фаза, яка збігається з «піком спогадів» (В.В. Нуркова) та формуванням ідентичності (Е. Еріксон). У неблагополучних підлітків у цей період ще не відбувається становлення особистісної ідентичності (Є.В. Селеніна) та прийняття й усвідомлення життєвого досвіду, що зумовлено материнською депривацією, «бідною палітрою соціальних ролей», та відсутня можливість інтегрувати ці образи в особистісну ідентичність. Вони живуть сьогоднішнім днем, і часова перспектива обмежена найближчим майбутнім, тобто відбувається регресія до дитячих форм поведінки і мислення. Гостра вікова криза збігається і з гострою особистісною кризою. Цей період визначається в «автобіографічній пам'яті як спогади про переломні події», які «здатні ефективно виконувати функцію структурування життєвої історії...» (В.В. Нуркова). На цьому етапі досвід, переломлюючись в особистій ідентичності, приймає форму наративу (позитивного, негативного, амбівалентного, невизначеного).

Сучасна психологічна література розглядає особистий досвід суб'єкта як наративну структуру, який може бути зафіксований у тексті (Е.С. Калмикова, Дж. Комбс, Е. Мергенталер, Дж. Фрідман, Н.В. Чепелева). Аналіз наративу розглядається науковцями як діагностичний та корекційний метод (Н.В. Чепелева, О.М. Шиловська).

Виходячи із загальнотеоретичного аналізу психологічних особливостей життєвого досвіду неблагополучних підлітків, одним із ефективних методів діагностики і психокорекції негативного досвіду буде, на нашу думку, наративний аналіз. Трансформуючи життєву історію у відповідності до альтернативної історії ідентичності, особистість здатна прийняти та осмислити життєвий досвід та інтерпретувати його як важкий, але позитивний. Ця зміна ставлення до життєвого досвіду буде сприяти становленню позитивної ідентичності й соціальної адаптації, плануванню майбутнього життя.

У *другому розділі* – «Емпіричне дослідження особливостей усвідомлення життєвого досвіду підлітками» - представлено зміст поняття, специфіку, структуру та критерії діагностування психологічних особливостей усвідомлення життєвого досвіду; подається огляд конкретних методик для виявлення кількісних і якісних характеристик усвідомлення життєвого досвіду; наведено результати констатувального експерименту щодо особливостей життєвого досвіду підлітків із соціально благополучних і неблагополучних родин.

Було виділено такі завдання експериментального дослідження: 1) визначити особливості життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин та причини їх соціальної дезадаптації; 2) розробити процедури аналізу текстів-нاراتивів; 3)

з'ясувати особливості уявлень підлітків про себе, які відображені в їх базових наративах.

Досліджуваними були 137 вихованців Київського міського притулку для неповнолітніх Служби у справах неповнолітніх віком від 11 до 18 років (88 хлопців і 49 дівчат), 36 вихованців Чернігівського притулку для дітей (18 хлопців і 18 дівчат) і 44 підлітки (19 дівчат і 25 хлопців) зі школи №30 м.Чернігова. Для дослідження особливостей процесу породження наративу, виявлення його властивостей були використані біографічні методи, зокрема “автобіографія” та анамнез. Для визначення факторів, що впливають на усвідомлення власного досвіду та процес наративації, використана методика “Футуристичний наратив” (О.М. Шиловська). Для визначення факторів, що впливають на формування та усвідомлення власного життя підлітками, поряд із біографічними методами, використовувався тест смисложиттєвих орієнтацій (Д.О. Леонтєва), проєктивна методика “Неіснуюча тварина” та експертні опитування (визначення змін у соціальній адаптації).

На основі аналізу анамнезів і наративів неблагополучних підлітків виділено чинники соціального середовища та індивідуального досвіду, рівні їх психотравмуючого впливу (низький, середній і високий). Межі між стресовою ситуацією і звичними подіями життя визначаються ставленням суб'єкта до подій, станом його психіки, типом нервової системи. Значущість події та її інтерпретація прямо пов'язані з “картиною світу” підлітка і його “життєвим планом”, складеним відповідно до цієї “картини світу”. Отже, психологічні особливості й індивідуальний досвід підлітка визначають його реакцію на подію.

Результати контент-аналізу за методиками «Автобіографія» та «Футуристичний наратив» виявили, що різні умови виховання дітей впливають на психологічні особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітків і знаходять своє відображення в особливостях уявлень підлітків про себе, які відбиті в їх базових наративах (табл.1). На основі аналізу наративів було визначено структуру життєвого досвіду, яка включає такі компоненти: 1) когнітивний – смисложиттєві орієнтації; 2) емоційний – ставлення до себе, свого життя, оточення; 3) прогностично-часовий – проміжки часу між важливими подіями, життєва перспектива; 4) ціннісний – ціннісні орієнтації досвіду; 5) діяльнісний – активність чи пасивність, стиль подолання труднощів; 6) соціальний – соціальні ролі. Рівні когнітивної складності досвіду підлітків характкризуються так: 1) високий рівень відповідає цілісному досвіду; 2) середній рівень – уривчастому досвіду; 3) низький рівень – примітивному, неорганізованому досвіду. Виявлені й інші характеристики: змістова (позитивна, негативна (хвороба, злочин), рівні вербалізації (низький, середній, високий).

Тест СЖО (Д.О. Леонтєв) показав, що благополучна сім'я формує у підлітків переважно середній і високий рівень осмисленості життя, а виховання в неблагополучній сімейній атмосфері – середній і низький рівень осмисленості.

* - статистично достовірна відмінність значуща на рівні $p < 0,05$,

** - статистично достовірна відмінність значуща на рівні $p < 0,01$.

Факторний аналіз показників смисложиттєвих орієнтацій та наративів дав можливість виділити 7 факторів, які визначають зміст життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин: 1) пошук смисложиттєвих орієнтацій; 2) негативна інтерпретація життєвого досвіду; 3) негативна ідентичність; 4) відсутність життєвої перспективи; 5) тривожно-агресивні очікування впливів соціуму; 6) невпевненість у собі; 7) соціальна дезадаптація. Виділено також фактори, які визначають зміст життєвого досвіду підлітків із благополучних родин: 1) смисложиттєві орієнтації; 2) позитивна ідентичність; 3) ініціативність; 4) відчуття життєвої преспективи; 5) підлітковий максималізм; 6) позитивна інтерпретація життєвого досвіду; 7) соціальна адаптація.

Кореляційний аналіз проводився за всією вибіркою (217 підлітків: 173 особи - експериментальна група і 44 особи - контрольна група) з метою визначити взаємозалежності факторів, що впливають на формування та усвідомлення життєвого досвіду підлітків, та включав у себе 95 параметрів: дані за тестом СЖО Д.О. Леонтєва, методики «Неіснуюча тварина», «Автобіографії», «Футуристичного наративу», анамнезу у формі чинників соціального середовища й індивідуального негативного досвіду.

У результаті кореляційного аналізу були виділені групи підлітків залежно від осмисленості життєвого досвіду в експериментальній групі підлітків (табл.2). Для групи з «позитивною інтерпретацією життя» характерні позитивні кореляційні зв'язки з «успішністю», «наявністю життєвої перспективи», «стабільністю» (кореляційний зв'язок значущий на рівні $p < 0,01$), «цілями», «процесом», «результатом», «локусом контролю життя», «осмисленістю життя» (при $p < 0,05$) та негативні кореляційні зв'язки з «негативною інтерпретацією життя» (при $p < 0,01$), «досвідом насилля», «досвідом депривації», «батьками-алкоголіками» (при $p < 0,05$).

Таблиця 2

** - кореляційний зв'язок значущий на рівні $p < 0,01$.

- кореляційний зв'язок не значущий.

Група з «негативною інтерпретацією життя» характеризується «усвідомленістю», «локусом контролю-Я», «локусом контролю-життя», «осмисленістю життя», «наявною життєвою перспективою» (негативний зміст), «відсутньою життєвою перспективою», «проживанням на вулиці» (при $p < 0,01$), «невпевненістю», «чинниками соціального середовища» (при $p < 0,05$), а також негативними кореляційними зв'язками з «позитивною інтерпретацією життя», «амбівалентною інтерпретацією життя» (при $p < 0,01$), «захистом від тілесно-емоційних контактів» (при $p < 0,05$). Ми припускаємо, що таке розщеплення різних образів «Я», які не мають центрального новоутворення – це дифузна ідентичність (Е. Еріксон).

У групі з «амбівалентною інтерпретацією життя» підтверджено позитивні кореляційні зв'язки з «невизначеною життєвою перспективою», «неповною родиною» (при $p < 0,01$), «осмисленістю», «захисною агресією», «насторожено-агресивним очікуванням» (при $p < 0,05$) і негативні кореляційні зв'язки з «негативною інтерпретацією життя» (при $p < 0,01$), «низькою самооцінкою» (при $p < 0,05$). Отже, неповна родина – сприятливе середовище для формування амбівалентної інтерпретації життя, невизначеної життєвої перспективи, що є наслідком формування сплутаної ідентичності (Е. Еріксон).

У групі з «невизначеною інтерпретацією життя» виявлена позитивна кореляція зі «страхом, боязню», «захистом від тілесно-емоційних контактів», «невизначеною життєвою перспективою» (при $p < 0,01$), «замкненістю» (при $p < 0,05$) та негативна кореляція з «хворобами, травмами» (при $p < 0,05$). Підлітки відмовляються від так необхідних їм доброзичливих емоційних контактів, оскільки не хочуть розчаровуватись і замикаються в собі. Ці результати говорять про негативний досвід, набутий у неблагополучній родині, який не приймається, а заперечується і супроводжується формуванням негативної ідентичності. Відмова інтерпретувати життя породжує у підлітків невизначену життєву перспективу, оскільки вони не мають опори для руху в майбутнє.

У підлітків із благополучних родин значущий кореляційний зв'язок виявлений тільки між позитивною інтерпретацією життєвого досвіду та наявною життєвою перспективою (при $p < 0,01$).

У наративах неблагополучних підлітків із негативною, амбівалентною і невизначеною інтерпретацією життєвого досвіду є тенденція до відсутності взаємозв'язків між минулим, сьогоденням і майбутнім, що свідчить про розрив цілісної картини життя у часовому просторі та неможливість усвідомлення життєвого досвіду. Причина такого розриву може полягати в неприйнятті травматичного і стресогенного досвіду і негативно забарвленого сьогодення. Минуле або витіснене, або забуте, тобто неосмислене, а тому сприймається неблагополучними підлітками, як чуже і вороже. Неприйняття минулого порушує цілісність досвіду, не дозволяє вибудувати часову перспективу. Тому необхідне переосмислення минулого. Перераховані чинники можуть бути причиною породження підлітками з неблагополучних родин деструктивних наративів, як відбиття негативно забарвленого життєвого досвіду. Виявлені особливості зумовили пошук шляхів, форм і засобів формування здатності до осмислення і позитивної інтерпретації життєвого досвіду підлітками.

У третьому розділі – «Формування здатності до осмислення життєвого досвіду у підлітків із неблагополучних родин» - визначаються шляхи і засоби формування у підлітків із неблагополучних родин здатності до осмислення і трансформації життєвого досвіду, наводиться авторська психокорекційна програма, побудована на засадах наративної психології, на основі якої і здійснюється психологічна допомога, обговорюються результати експериментального дослідження.

Програма покликана виробити в підлітка таке ставлення до життя та досвіду, яке дозволить сформуванню позитивний життєвий наратив, здатність осмислити, позитивно інтерпретувати життєвий досвід та «знайти перспективи» в

майбутньому. Мета психокорекційного тренінгу полягала в розвитку вмінь трансформувати усвідомлений негативний досвід у позитивне ставлення до себе та власного життя.

Завдання психокорекційної роботи: 1) розвиток вербальних форм актуалізації життєвого досвіду: вираження самовідчуття, переживання, позитивного самоопису, позитивного сприйняття іншого, взаємодії з ним; 2) збагачення підлітків позитивним досвідом інших людей; 3) формування у підлітків здатності до прийняття життєвого досвіду, себе, своїх недоліків і переваг, прийняття відповідальності за себе, власне життя; 4) навчання підлітків пошуку альтернативного трактування змісту подій минулого; 5) формування позитивного ставлення до власного життя через трансформацію базового наративу.

Із 137 вихованців притулку корекційна робота проводилася з 31 підлітком із неблагополучних родин у кілька етапів. Психокорекційна програма була розрахована на проведення занять один раз на тиждень, по 3 години (загальний обсяг 30 годин). Зважаючи на складність особистого досвіду підлітків із неблагополучних родин, психокорекційна програма проводилася в групах, які склалися з 5-6 чоловік. Кожне заняття починалося з аутогенного тренування (І.С. Ганішина), оскільки ця методика сприяє відкритості новому досвіду. Індивідуально до кожного підлітка застосовувалась епістолярна психотерапія (М.В. Самарська).

На першому етапі метою психокорекційної програми було прийняття себе, власного досвіду. Увага акцентувалась на допомозі, опрацюванні минулого і занесенні його до суб'єктивного досвіду, оскільки це один із моментів становлення ідентичності як цілісності, безперервності у часі. На цьому етапі використовувались «щоденники», у яких підлітки висловлювали свої думки, переживання, почуття; методика «Альбом із фотокартками»; прийом візуально-кінестетичної дисоціації. Вербалізація переживань, почуттів, що спричинена життєвим досвідом підлітків, дає можливість інтерпретувати приховані смисли і об'єднати раніше роз'єднані події, а це допомагає виявити не тільки чинники соціального середовища, але й внутрішній конфлікт підлітків.

Другий етап психокорекційної програми полягав у руйнуванні стереотипів і розширенні меж досвіду. З цією метою використовувалися "деконструктивні" запитання, які допомагали підліткам знайти власні потенційні можливості в особистому досвіді. На цьому етапі базовий наратив утрачає свою актуальність і відкриваються можливості для альтернативної історії життя, яка розглядає минуле як джерело мудрості і безцінний життєвий досвід. Це дає можливість розглядати минуле, як джерело цінного досвіду і необмежених ресурсів.

Третій етап полягав у тому, що базовий негативний наратив піддавався сумніву, деконструювався та будувався новий – позитивно інтерпретований. Цілями цього етапу було: знаходження позитивних моментів, знань і можливостей у досвіді підлітків; знаходження ситуацій, із яких підліток вийшов переможцем, і засобів, за допомогою яких цього було досягнуто; визначення того, як цей досвід може позитивно вплинути на майбутні події; виділення позитивно інтерпретованої підлітком історії, з якої він готовий почати нову історію свого життя і включити її у свою ідентичність. На цьому етапі минулий досвід підлітків із неблагополучних

родин розглядається ними як випробування, які збагатили їх важливими знаннями, навчили самостійно приймати рішення, бути стійкими і витривалими.

Четвертий етап психокорекційної програми полягав у побудові найближчої та віддаленої перспективи відповідно до альтернативної історії життя підлітків. Генерування позитивних бачень майбутнього долає «зацикленість» на труднощах сьогодення і має сприятливий вплив на побудову перспективи.

Для підтвердження ефективності психокорекційної програми було проведено повторне діагностування. Завданням цього етапу дослідження стало виявлення змін, що відбулися в особистості підлітка, в його ставленні до минулого досвіду, сьогодення і майбутнього, а також в інших сферах психічного розвитку. Статистичний аналіз результатів проведених досліджень показав позитивну динаміку осмислення життєвого досвіду учасниками (різниця значуща за критерієм Вілкоксона при $p < 0,01$) (табл.3).

Таблиця 3

- * - статистично значущі позитивні зсуви на рівні $p < 0,05$,
- ** - статистично значущі позитивні зсуви на рівні $p < 0,01$.

Аналізуючи досвід підлітків, було уточнено характеристики провідних компонентів життєвого досвіду підлітків. Після проведення психокорекційної програми відбулися такі позитивні зміни. У когнітивному компоненті власного досвіду підлітків (тест СЖО): значно зріс середній рівень осмисленості життя за всіма субшкалами і наблизився до значень контрольної групи; у ціннісному компоненті досвіду (наративи): переорієнтація неблагополучних підлітків у майбутньому на сім'ю, освіту і професію (позитивні очікування); у прогностично-часовому: значне збільшення кількості підлітків із наявною життєвою перспективою і зменшення числа осіб із відсутньою та невизначеною життєвою перспективою; в емоційному: зростання позитивного настрою у підлітків щодо свого майбутнього, значне збільшення вияву позитивних емоцій у ставленні до власного життя, набрало вагомого значення добре ставлення оточення до підлітка; стало переважати значення позитивних емоційних переживань і, навпаки, знизилася значення негативних; діяльнісний компонент характеризувався переважанням активності, найбільш вираженою стала доброзичлива і комунікативна поведінка підлітка щодо середовища, стала надаватися перевага активному підходу до подолання труднощів.

Таким чином, результати дослідження показали, що прийняття й інтерпретація психотравмуючого досвіду підлітками відбувається в процесі усвідомлення ними свого досвіду. До підліткового віку діти вулиці набувають психотравмуючого досвіду, що зумовлює формування негативної ідентичності. Для правильного діагностування та психокорекційних заходів, спрямованих на осмислення і трансформацію життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин, слід брати до уваги рівні психотравматизації соціального й індивідуального досвіду, етапи усвідомлення власного досвіду, акцентуації характеру, сформованість життєвого наративу, ідентичності, життєвої перспективи та

психологічні особливості, які ми відобразили в класифікації (ведений, негативіст, дорослий, досвідчений, жартівник, тихий, бунтар, фантазер). Термінологія класифікації була запозичена у Н.Ю. Максимової та поглиблена і розширена особливостями усвідомлення життєвого досвіду.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично обґрунтовано та емпірично вивірено новий підхід у дослідженні особистості підлітків із неблагополучних родин як до процесу, що включає в себе усвідомлення та прийняття життєвого досвіду. Ефективним засобом усвідомлення та прийняття життєвого досвіду є породження текстів-автонарративів. Узагальнення результатів дослідження підтвердило нашу гіпотезу та дало підстави для таких висновків.

1. У підлітковому віці відбувається розширення життєвої перспективи, усвідомлення часової довжини власного «Я», що включає дитяче минуле й визначає проєкцію себе в майбутнє та розвиток рефлексії й самосвідомості, які сприяють інтеграції минулого, сьогодення і майбутнього в осмисленість життя та визначення його сенсу. Досвід, винесений із неблагополучної родини, є негативним та має складну структуру, що призводить до деструктивної трансформації внутрішньої картини світу особистості та образу себе. Психологічними ознаками особистості підлітків із неблагополучних родин є: низький рівень розвитку навичок міжособистісної взаємодії; погіршення фізичного чи психічного стану здоров'я, низький рівень адаптованості до економічних та соціокультурних змін у способі життя; несформованість смисложиттєвих орієнтацій; низька правосвідомість; домінування примітивних потреб; несформованість мотивів моральної поведінки; наслідування зовнішнім негативним ознакам дорослості.

2. Провідними факторами, які породжують соціальну дезадаптацію підлітків із неблагополучних родин, є соціальний і психологічний. Соціальний фактор характеризується кризовим становищем на всіх рівнях: мікросоціальному (залежна, конфліктна, неповна сім'я і групи девіантних однолітків) і макросоціальному (домінуючі в даний час соціокультурні норми, системи соціальних уявлень і установок, норми і правила соціальної поведінки). Психологічний фактор зумовлюється негативним життєвим досвідом підлітка та характеризується викривленням вікових новоутворень, акцентуаціями характеру; духовними проблемами (утриманська позиція, споживча установка); особливостями емоційно-вольової сфери (нестійкість, імпульсивність); особливостями когнітивних деформацій (стереотипи, дисфункціональні думки); рисами поведінкового компоненту (реакції імітації, гіперкомпенсації, емансипації, захоплення тощо); наявністю психосоціальних стресів; пасивно-агресивним способом вираження гніву; кризою ідентичності. Усвідомлення життєвого досвіду відбувається у формі нарративу і є важливим чинником соціальної адаптації підлітка.

3. Структура життєвого досвіду включає такі компоненти: когнітивний, емоційний, прогностично-часовий, ціннісний, діяльнісний, соціальний; рівні когнітивної складності досвіду підлітків (цілісний, уривчастий, примітивний); змістову характеристику (позитивну, негативну); рівні вербалізації (низький, середній, високий); рівні психотравматизації соціального середовища та індивідуального досвіду (низький, середній, високий).

4. Усвідомлення життєвого досвіду підлітками із неблагополучних родин має такі особливості: середній і низький рівень осмисленості життя, об'єктні форми досвіду, переважання негативних емоцій, пов'язаних із пригніченням і втратою впевненості, недиференційована самооцінка, яка має компенсаторний характер, формування переважно пасивної позиції утримання, негативна змістовна характеристика соціального досвіду, формування переважно негативного або невизначеного ставлення до життєвого досвіду та відсутність життєвої перспективи. Ці особливості відбиваються у породжуваних підлітками текстах-нарративах (позитивних, негативних, амбівалентних та невизначених).

5. Зміст досвіду підлітків із неблагополучних родин полягає в пошуку смисложиттєвих орієнтацій, негативній інтерпретації життєвого досвіду, негативній ідентичності, відсутності життєвої перспективи, тривожно-агресивним очікуванням впливів соціуму, почутті меншовартості, соціальній дезадаптації. У процесі дослідження визначена класифікація неблагополучних підлітків у залежності від інтерпретації життєвого досвіду, «статусу» ідентичності, наявності життєвої перспективи та типу базового життєвого нарративу (ведений, негативіст, дорослий, досвідчений, жартівник, тихий, бунтар, фантазер).

6. Допомога соціально-дезадаптованим підліткам буде ефективною за умови прийняття і осмислення ними власного досвіду та трансформації базового нарративу, у якому представлена ідентичність особистості, оскільки вміння аналізувати життєвий досвід і будувати плани на майбутнє є ефективним механізмом ресоціалізації.

7. Розроблена та апробована психокорекційна програма, побудована на засадах нарративної психології, сприяє: прийняттю себе, власного досвіду; руйнуванню стереотипів і розширенні рамок досвіду; формуванню у підлітків із неблагополучних родин здатності до осмислення життєвого досвіду; деконструюванню базового негативного нарративу та побудові нового – позитивно інтерпретованого життєвого нарративу; окресленні найближчої та віддаленої перспективи відповідно до альтернативної історії життя підлітків, що є важливими умовами усвідомлення і трансформації життєвого досвіду та соціальної адаптації неповнолітніх.

Результати апробації запропонованої психокорекційної програми засвідчили її ефективність. Таким чином, доведено доцільність використання розробленої програми для формування у підлітків із неблагополучних родин здатності до осмислення життєвого досвіду.

Подальші перспективи дослідження вказаної проблеми ми вбачаємо в необхідності дослідження усвідомлення життєвого досвіду особами інших вікових та соціальних груп, які відчувають труднощі у соціальній адаптації до мінливих умов розвитку суспільства.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Буковська О.О. Вплив неблагополучної родини на становлення особистості підлітка /О.О. Буковська// Психологія. Збірник наукових праць. – НПУ імені М.П. Драгоманова, Випуск 21, 2003.- 296с.- С.170-178.

2. Буковська О.О. Становлення ідентичності і соціалізації підлітків із неблагополучних родин /О.О. Буковська// Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції 15-16 квітня 2004 р., м. Київ. – Том 2. – Київ: Видавництво Європейського університету, 2004. – 335 с. – С.20-22.
3. Буковська О.О. Особливості становлення особистості підлітка в неблагополучній родині /О.О. Буковська// Психологія. Збірник наукових праць. – К.:НПУ імені М.П. Драгоманова, Випуск 24, 2004.- 281с.- С.98-102.
4. Буковська О.О. Вікові особливості усвідомлення власного досвіду дітьми з неблагополучних родин /О.О. Буковська// Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т.ХІ, част.7. – К., 2009. – 568 с.- С. 83-95.
5. Буковська О.О. Шляхи психологічної допомоги підліткам із неблагополучних родин /О.О. Буковська// Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. / За ред. С.Д. Максименка.– К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – Том. Х, Вип.15. -540 с.- С. 78-89.
6. Буковська О.О. Особливості усвідомлення соціального та індивідуального досвіду підлітками з неблагополучних родин /О.О. Буковська// Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т.ХІІ, част.1. – К., 2010. – 696 с.- С. 97-108 с.
7. Буковська О.О. Особливості становлення та психокорекції життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин / О.О. Буковська// Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип.10. - Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 940 с.- С. 72-81.
8. Буковська О.О. Психологічні особливості роботи з дітьми, які виховувалися в неблагополучній родині /О.О. Буковська// Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Випуск 68. Серія: психологічні науки. Збірник. – Чернігів: ЧДПУ, 2009.- №68.- 160с.- С.31-33.

АНОТАЦІЇ

Буковська О.О. Психологічні особливості усвідомлення життєвого досвіду підлітками з неблагополучних родин. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2010.

Дисертацію присвячено дослідженню проблеми усвідомлення життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин. З'ясовані основні соціальні і психологічні фактори становлення особистості неблагополучних підлітків. Розроблено модель становлення життєвого досвіду та виявлено вікові особливості і

переломні етапи усвідомлення життєвого досвіду підлітків із неблагополучних родин. Розглянуто процес та особливості усвідомлення життєвого досвіду неблагополучними підлітками, його рівні, види та структура. Виявлено, що процес осмислення життєвого досвіду відбувається у формі нарративу.

Здійснено дослідження особливостей усвідомлення життєвого досвіду підлітками із неблагополучних і благополучних родин. Визначено рівні і чинники психотравматичності індивідуального й соціального досвіду, проаналізовано основні чинники нездатності до осмислення життєвого досвіду або осмислення у формі негативного базового нарративу.

Розроблено та апробовано на засадах нарративної психології психокорекційну програму осмислення підлітками життєвого досвіду.

Ключові слова: підлітки з неблагополучних родин, ідентичність, досвід, нарратив, інтерпретація власного досвіду, життєва перспектива.

Буковская О.А. Психологические особенности осознания жизненного опыта подростками из неблагополучных семей. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2010.

Диссертация посвящена исследованию проблемы осознания жизненного опыта подростками из неблагополучных семей. На основе анализа и обобщения научной литературы обоснована актуальность темы исследования и сформулированы основные концептуальные положения относительно осмысления жизненного опыта подростков из неблагополучных семей. Рассмотрены особенности неблагополучной семьи, ее типы; показано влияние осмысления негативного жизненного опыта на новообразования в подростковом возрасте, социализацию, идентичность, жизненные перспективы, отношение к себе и к жизни.

Выявлены основные социальные и психологические факторы становления личности подростков из неблагополучных семей. Разработана модель становления жизненного опыта и обнаружены возрастные особенности и переломные этапы осознания жизненного опыта подростков из неблагополучной семьи. Рассмотрена категория опыта в психологии, процесс и особенности осознания жизненного опыта неблагополучными подростками его уровни, виды и структура. Отмечено, что процесс осознания жизненного опыта происходит путем проговаривания, осмысления ситуации в форме нарратива.

Представлена структура и критерии диагностирования психологических особенностей осознания жизненного опыта; дается обзор конкретной методики для выявления становления количественной и качественной характеристики осознания жизненного опыта; приведены результаты констатирующего эксперимента относительно особенности жизненного опыта подростков из социально благополучных и неблагополучных семей. Разработана процедура анализа текстов-нарративов и проанализированы основные факторы неспособности к осмыслению жизненного опыта или интерпретации в форме негативного базового нарратива.

Представлено теоретическое обоснование и определены пути и средства формирования у подростков из неблагополучных семей способности к осмыслению и трансформации жизненного опыта. Разработана и апробирована психокоррекционная программа, направленная на осмысление жизненного опыта и построенная на принципах нарративной психологии, цель которой заключается в развитии умений трансформировать осознанный негативный опыт в позитивное отношение к себе и к собственной жизни.

Полученные в ходе исследования результаты могут быть использованы в работе с неблагополучными подростками в школе, приютах для несовершеннолетних, интернатах для диагностики и психокоррекции.

Ключевые слова: подростки из неблагополучной семьи, идентичность, опыт, нарратив, интерпретация собственного опыта, жизненная перспектива.

Bukovska O.O. Psychological peculiarities of life experience awareness by adolescents from problem families. – Manuscript.

Dissertation for candidate of psychological sciences in speciality 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology – National Pedagogical University named after M.P.Dragomanov. – Kiev, 2010.

Dissertation is devoted to the problem of life experience awareness by adolescents from problem families. The main social and psychological factors of personaliti formation of adolescents from problem families are clarified. Age features and critical moments in life experience awareness of adolescents from problem families are revealed. The process and peculiarities of life experience awareness by problem teenagers, its levels, types and proceeds in the form of a narrative.

The research of peculiarities of life experience awareness by adolescents from problem and well-doing families is conducted. The psychotraumatic levels and factors of individual and social experience are defined; the main factors of inability to life experience awareness or comprehension in the form of a negative basic narrative are analyzed. Psychocorrectional program of life experience awareness by adolescents based on narrative psychology is developed and approbated.

Keywords: adolescents from problem familys, psyhologycal peculiarities of life, narrative, interpretation, identity, perspective.